

Г.Н. Рахимова *¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты,
құқықтану кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.м.,
Алматы қ., Қазақстан, E-mail: gakku_almatycity@mail.ru

БІЛІМ ЖҮЙЕСІНДЕГІ БАЛА ҚҰҚЫҒЫН ҚОРҒАУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада бала құқықтарын қорғауға құқықтық талдау жасауды негізгі мақсат етіп қояды. Қоғамдағы зорлық-зомбылықтан балаларды қорғаудың қарастыра отырып, кибербуллингтің алдын-алудың тәжірибесі кенінен қарастырылады. Кибербуллинг деп әр түрлі әлеуметтік желілер, мессенджерлер, ойын платформа-лары, сондай-ақ ұялы байланыс арқылы онлайн форматта қорлау. Сондай-ақ, мақалада психологиялық өзара әрекеттесудің барлық қатысушылары үшін кибербуллингтің салдары мен әдістеріне ерекше назар аударылады.

Мектептің құқықтық кеңістігін қалыптастырудың маңызды құрамдас бөлігі білім беру процесіне барлық қатысушылардың құқықтары мен бостандықтарын іске асыру болып табылады.

Оқушы мен мұғалімнің өзара құқықтары мен міндеттері педагогикалық мәдениеттің демократиялық типіне тән белгілердің бірі болып табылады. Білім беру мекемесіндегі мұғалім мен оқушының құқықтары мен бостандықтарын сақтауға, оның өмірі мен денсаулығын қорғауды қамтамасыз етуге, баланың жеке басын, пікір мен сенім білдіру құқығын құрметтеуге, адамның қадір-қасиетін құрметтеу негізінде тәртіпті сақтауға сияқты қарапайым нормаларды орындауда кететін кемшіліктер жан-жақты қарастырылған. Зерттеудің жетекші әдісі – бала құқығын қорғауды құқықтық реттеу мәселелеріне арналған нормативтік құқықтық актілер мен әдеби дереккөздерді талдау әдісі.

Кілт сөздер: білім беру қызметі, педагогикалық қызметкер, оқытушы, бала құқығы, кибербуллинг, зорлық-зомбылық.

Зерттеу АР09259109 жобасы аясында жүзеге асырылады және оны Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады.

Рахимова Г.Н. *¹

¹м.п.н., старший преподаватель кафедры юриспруденции института истории и права
КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Казахстан
e-mail: gakku_almatycity@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЗАЩИТЫ ПРАВ РЕБЕНКА В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Основной целью статьи является проведение правового анализа защиты прав ребенка. Рассматривая зарубежный опыт защиты детей от насилия в обществе, широко рассматривается международный опыт профилактики киберзапугивания. Киберзапугивание - это оскорбление в онлайн формате через различные социальные сети, мессенджеры, игровые платформы, а также мобильную связь. Также в статье особое внимание будет уделено последствиям и методам киберзапугивания для всех участников психологичес-кого взаимодействия.

Важной составляющей формирования правового пространства школы является реализация прав и свобод всех участников образовательного процесса.

Взаимные права и обязанности ученика и учителя являются одной из характерных черт демократического типа педагогической культуры. Всесторонне предусмотрены недостатки в выполнении таких элементарных норм, как соблюдение прав и свобод учителя и ученика в образовательном учреждении, обеспечение охраны его жизни и здоровья, уважение личности ребенка, права на выражение мнения и доверия, соблюдение порядка на основе уважения человеческого достоинства. Ведущим методом исследования является метод анализа нормативных правовых актов и литературных источников, посвященных вопросам правового регулирования защиты прав ребенка.

Ключевые слова: образовательная деятельность, педагогический работник, преподаватель, права ребенка, кибербуллинг, насилие.

*G.N. Rakhimova*¹*

¹master of Pedagogical Sciences, Senior teacher of of the Department of law the institute of History and Law of Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan, e-mail:

gakku_almatycity@mail.ru

PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF THE PROTECTION OF CHILDREN'S RIGHTS IN THE EDUCATION SYSTEM

Abstract

The main purpose of the article is to conduct a legal analysis of the protection of the rights of the child. Considering the foreign experience of protecting children from violence in society, the international experience of preventing cyberbullying is widely considered. Cyberbullying is an insult in an online format through various social networks, messengers, gaming platforms, as well as mobile communication. The article will also pay special attention to the consequences and methods of cyberbullying for all participants in psychological interaction.

An important component of the formation of the legal space of the school is the realization of the rights and freedoms of all participants in the educational process.

Mutual rights and obligations of a student and a teacher are one of the characteristic features of a democratic type of pedagogical culture. Shortcomings in the implementation of such elementary norms as respect for the rights and freedoms of teachers and students in an educational institution, ensuring the protection of their life and health, respect for the child's personality, the right to express opinions and trust, and respect for order based on respect for human dignity are comprehensively provided for. The leading metho

Keywords: educational activity, teacher, teacher, child rights, cyberbullying, violence.

Кіріспе. Қоғамдағы бала құқығын қорғау жағдайы жылдар бойы күн тәртібінен түспейтін, шырмауы тереңге жайған, түйткіл мәселелердің біріне айналған. Өмірге келген әр бір бүлдіршіннің қорғалуы заң нормаларында көрініс табылғанмен, ақпарат көздеріндегі жаға ұстатарлық жаңалықтарды көргенде тағы да ой үстінде қаласың. Сәбиден бастап, мектеп жасындағы жасөспірімдердің қорғалу мәселелері отбасы-нан басталып, тәрбиеші, педагог, психолог, ең мықты, әділетті мемлекеттің құқықтық актілерімен ретте-ліп отыр дегенмен, тастанды бала, есірткіге құмар жасөспірім, мүгедек балалардың қатігез тәрбиешілері-нен көрген қорлығын қалай жасырмақпыз?! Жасөспірімдер арасындағы қатігездік пен қылмыстық құқық бұзушылықтар саны артып, балаларды қылмыстық топтарға тарту фактілері күн санап артып келеді.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 19 қаңтардағы № 780 Жарлығы мен Балалар жылын жариялауын [1] тек ұрандап немесе мереке түрінде атап өту ғана емес, балаларды қорғау мақсатында ең алдымен билік тарапынан денсаулық сақтау, білім беру және әлеуметтік қамсыздандыру саласында нақты іс-шаралар жасалуы керектігін қадап айтты.

Тақырыптың өзектілігі. Барлық балалардың өмір сүруіне, дамуына, тәрбиесіне және білім алуына қолайлы жағдай жасау, оларды зорлық-зомбылық пен қатыгез қарым-қатынастан қорғаумен қатар, кез

келген мемлекет үшін әлеуметтік саясаттың басты міндеттерінің бірі болып табылады. Алайда, бүкіл әлемдегі балалар отбасында, жергілікті қоғамдастықта және білім беру мекемелерінде зорлық-зомбылыққа тап болады. Күрделі және ауыр сипаттағы бұл мәселе соңғы уақытқа дейін әлемдік жұртшылық тарапынан кеңінен талқыланбаған. 2006 жылы жарияланған БҰҰ-ның балаларға қатысты зорлық-зомбылық туралы Дүниежүзілік есебі балаларға бағытталған зорлық-зомбылықтың ауқымын ғана емес, оның жағымсыз салдарын да кешенді талдаудың алғашқы халықаралық тәжірибесі болды. Баяндамада әлемдегі әрбір оныншы оқушы мектепте зорлық-зомбылыққа ұшырайды және бұл көрсеткіш жыл сайын артып келеді.

Мақсаты мен міндеттері. Жоғарыдағы мәселені негізге ала отырып, бала құқықтарын қорғауға құқықтық талдау жасауды аталған мақаланың негізгі мақсаты ретінде танылады.

Мемлекет пен оның құқықтық жүйесін дамытудың қазіргі кезеңінде қоғам өмірінің саяси-құқықтық, әлеуметтік-экономикалық, адамгершілік-мәдени салаларында жаһандану тұрғысынан алғанда, адамның, оның ішінде балалардың негізгі құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ететін құқықтық модельдің тиімділігін арттыру өзекті бола түсуде. Қазақстан Республикасының Конституциясындағы халықаралық құқықтың әмбебап принциптері мен нормаларының көрінісі адамның құқықтары мен бостандықтарының ең жоғары құндылығын тануды алдын-ала анықтады, олардың сақталуы мен қорғалуына мемлекет кепілдік береді.

Балаларға қатысты ешқандай зорлық-зомбылық ақталмайды және кез-келген зорлық-зомбылықтың алдын алуға жұмыстары жоғары қарқынмен жүргізілуі керек. ЮНЕСКО-ның 2019 жылғы есебіне сәйкес [2], әлемдегі әрбір үшінші оқушы құрдастары немесе сыныптастары тарапынан қорлау мен зорлық-зомбылықтың әртүрлі түрлеріне тап болады. Сондықтан буллингтің ерекше қауіптілігін ескере отырып, заңнамалық өзгерістерді, білім беру мекемелері саласындағы буллингке ден қоюдың тиімді ішкі рәсімдері мен ережелерін, балаларды қорғау жөніндегі мамандарға, балалармен және жасөспірімдермен жұмыс істейтін үкіметтік емес ұйымдарға оның барлық көріністеріндегі зорлық-зомбылықтың алдын алу және одан қорғау мәселелерінде әдістемелік ұсынымдарды әзірлеуді қамтитын осы құбылыстың алдын алудың кешенді жүйесін қалыптастыру қажет.

Тақырыптың тақылануы.

ЮНИСЕФ Қазақстан мәліметтері бойынша балалардың 66% - мектептегі зорлық-зомбылық пен кемсітушілікке тап болады, 44% - мектептегі зорлық-зомбылықтың құрбаны болады, 24% мектептегі басқа балаларға қатысты зорлық-зомбылық пен кемсітушілік әрекеттерін жасайды. Зерттеу көрсеткендей, қорлау және бопсалау элементтері бар мектептегі зорлық-зомбылықтан аман қалған балалардың суицидтік мінез-құлық қаупі жоғары болады.

2020 жылы ұлттық қоғамдық денсаулық сақтау орталығының ғалымдар тобы 6 456 қазақстандық оқушылар арасында олардың денсаулығы мен әл-ауқатының көрсеткіштерін зерттеу үшін сауалнама жүргізді. Жасөспірімдерден қорқытуға/кибербуллингке қаншалықты жиі қатысқаны немесе соңғы екі айда мектепте оның құрбаны болғандығы туралы сұрақтарға жауап беруді сұрады.

Қорқыту баланың психикасын зақымдайды және қауіпті салдарға әкеледі. Бұқаралық ақпарат құралдарының, интернеттің жаңалықтарынан соңғы жылдары қорқыту, атап айтқанда, кибербуллинг кәмелетке толмағандар арасында суицидтің себебі болып табылатындығын байқауға болады.

Ақпараттық технологиялардың таралуы және Интернеттің қол жетімділігі жасөспірімдер мен жастар арасында қорқытудың жаңа түріне - кибербуллингке әкелді.

Кибербуллинг-бұл технологияны (компьютер, ұялы телефондар) және Интернетті (электрондық пошта, әлеуметтік желілер, мессенджерлер) пайдалану арқылы болатын қорлау.

Қорқытудың тікелей, байланыс түрлерінен айырмашылығы, оның бірқатар ерекше қасиеттері бар, мысалы: көптеген сайттар ұсынатын анонимділік, бұл пайдаланушыларға әлеуметтік айыпталуға тап болудан қорықпай, әртүрлі әлеуметтік рөлдерді сынап көруге мүмкіндік береді; бұзақының қорқытуға мүмкіндік беретін технологиялар арқылы жасайтындығынан көрінетін қашықтық өзіңізді қауіпсіз сезіну; көптеген куәгерлер және Интернет ұсынатын ақпараттың бақылаусыз таралуы.

Қазіргі уақытта кибербуллингтің таралуы туралы нақты деректер жоқ, өйткені әртүрлі зерттеулерде кибербуллингке қатысу деңгейі 6-дан 62%-ге дейін өзгереді [3].

Егер жаңалықтарда біз осындай қайғылы оқиғалардың жекелеген жағдайларын ғана көретін болсақ, онда ҚР Бас прокуратурасының статистикасы Қазақстанда суицидтердің саны өте көп деген қорытынды

жасауға мүмкіндік береді. Әрине, суицидтің себептері әртүрлі және әрқашан қорлаумен байланысты емес, бірақ суицидтік мінез-құлқы бар адамдардың көпшілігі өз өмірінде қорқытуға немесе кибербуллингке ұшырамағанын жоққа шығару мүмкін емес.

2022 жылдың төрт айында, жылдың басынан сәуір айына дейін, елде кәмелетке толмағандар арасында 53 суицид болды - бұл өткен жылмен салыстырғанда өте пессимистік 15,2%-ға өсті. Олардың ішінде 32 ұл мен 21 қыз бар. Суицид әрекеттерін тағы 120 адам жасады - бұл өткен жылмен салыстырғанда 5,3%-ға көп. Олардың ішінде 21 ұл мен 99 қыз бар. Олардың көпшілігі толық отбасыларда өмір сүрді.

ҚР Ұлттық Қоғамдық денсаулық сақтау орталығының зерттеу нәтижелері мыналарды көрсетті:

* мектептегі қорқытудың құрбандары 11 және 13 жастағы әрбір бесінші жасөспірім, 15 жастағы әрбір оныншы жасөспірім кем дегенде бір рет немесе одан да көп болды. Ұлдар арасында бұл көрсеткіш 15 жасқа (14%) статистикалық тұрғыдан айтарлықтай төмендеді;

* Балалар мен жасөспірімдердің 8,3%-ы айына кемінде 2-3 рет мектепте басқа адамдарды қорқытуға қатысты (екі айлық сауалнама). Мұндай мінез-құлық 11 жасар ұлдарға көбірек тән (13%), олар есейген сайын төмендеу үрдісі бар;

* Жасөспірімдердің 20%-ы кем дегенде бір рет басқа адамдарды қорқытуға қатысқан. Бұл көрсеткіш 11 және 13 жастағы ұлдар арасында қыздармен салыстырғанда жоғары;

* кибербуллинг қорқытуға қарағанда сирек кездеседі. Жалпы, жасөспірімдердің 5%-ы кибербуллингтің құрбаны болды немесе айына 2-3 рет немесе одан да көп басқа адамдардың кибербуллингін қатысты. Бұл көрсеткіш ұлдардың есейген сайын жиі кездеседі. Жасөспірімдердің 12%-ы кем дегенде бір рет кибербуллингке ұшырады [4].

Бұл Қазақстанда әрбір екінші күні кәмелетке толмаған адам өз-өзіне қол жұмсайды және күн сайын мұны істеуге тырысады дегенді білдіреді [5]. Қазақстанда кибербуллингтің құрбандары туралы ешкім статистика жүргізбейді. Сондықтан, мамандар Ұлыбритания мен Ресей тәжірибесінің негізінде буллингтен қорғану туралы кодекстің үлгісін әзірлеген. Онда тек виртуалды кеңістікте ғана емес, жалпы зомбылық көрген балаларға көмектесу жолдары туралы ата-аналар мен ұстаздарға нұсқаулар жазылған.

Сондай-ақ, мұндай жағдайға тап болмау үшін қандай әрекет ету қажеттігі айтылады. Енді қаланың білім басқармасы мен барша мектеп ұжымы осы бағдарламаны жетілдіріп, маусым айына дейін бекітуі тиіс. Сөйтіп, балаларды бопсалау мен қысымнан қорғап, аман алып қалуға болады.

Егер ұстаздар оқушының мінез-құлқында қандай да бір өзгеріс барын байқаса, оны мұқият бақылауға алуы қажет. Ал кибершабуылға ұшырағанын немесе жоғары сынып оқушыларынан теперіш көргенін анықтаса, жасырмай мектеп директоры мен ата-ананы да дереу хабардар етуі тиіс. Әрмен қарай, бұл құрықтан баланы құтқарудың жолдарын іздеуі керек. Егер мектеп ұжымының оқушыны тығырықтан шығаруға шамасы жетпесе, арнайы мамандардың көмегіне жүгінгені жөн. Кейін болған жайтты журналға тіркеп, оқушының мінезіндегі өзгерісті тағы бір ай бойы бақылауы қажет.

Балалар арасындағы зорлық-зомбылық пен онлайн қорлықты болдырмау үшін әр мектепте қамқоршылық кеңес құру ұсынылды. Кеңес мүшелері білім ошағындағы барлық мәселеден хабардар болып, оны жылдам шешу үшін күш салу қажет. Сондай-ақ, тәлімгерлер арасында сауалнама жүргізіп, әр жауапқа анализ жасауды әдетке айналдыру ұсынылды.

2021-2022 жылдары Алматы облысының Іле ауданындағы Verum Foundation қазақстандық қорымен буллинг мәселесі бойынша ауқымды зерттеулер жүргізілді. Бұл зерттеу қызықты, өйткені ол Қазақстан-дағы буллингтің айрықша белгілеріне бағытталған. Нәтижелер негізінен біздің елде, әсіресе ауылдық аймақтарда екенін көрсетеді:

* сыныптағы жаңадан келгендер мен басқалардан ақылдылығымен, ерекше келбетімен, ата-аналарының қанағаттанарлықсыз әлеуметтік жағдайымен ерекшеленетіндер құрдастарының арасында қорлауға ұшырайды;

* қорқыту туа біткен физикалық, психикалық тапшылық жағдайлары мен ақаулары бар толық емес отбасылардағы балаларға әсер етеді. Баланың отбасының діни сенімдері қорлауға себеп болуы мүмкін;

* Қазақстандық қоғамда туғаннан бастап балаларға жасы бойынша үлкендерге құрмет пен сөзсіз бағыну бойға сіңіріледі. Нәтижесінде олар басқалардың пікіріне психологиялық тәуелді болады. Сондықтан педагогтардың өздері де, әсіресе Қазақстанның ауылдық өңірлерінде, буллинг көшбасшысы рөлін атқарады.

* зерттеушілердің айтуынша, Қазақстанда ауызша қорқыту - қорлау, қорқыту, құрметтемеушілік пікір-лер жиі кездеседі. Кибербуллингке 10 жастан 15 жасқа дейінгі балалардың жартысынан көбі ұшырайды;

* гендерлік негізде қорқыту бөлінбейді-қыздар да, ұлдар да оған тең дәрежеде ұшырайды [4].

Қазақстанда жүргізілген зорлық-зомбылық пен буллинг мәселесін зерттеу бойынша қолжетімді материалды зерделеу, тіпті оқушылардың әлеуметтік және психологиялық сипаттамаларының айтарлық-тай градациясы бар кәдімгі жалпы білім беретін мекемелерде де ақпараттың жеткіліксіздігін көрсетті.

Қазақстандағы кәмелетке толмағандар арасындағы буллинг проблемасын қолжетімді зерттеу саны:

1. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің аппаратымен және БҰҰ Балалар қорының (ЮНИСЕФ) қолдауымен Балаларға қатысты зорлық-зомбылық жағдайына зерттеулер жүргізді: «Мемлекеттік интернат мекемелеріндегі тәрбиеленушілерге қатысты зорлық-зомбылық: жағдайды бағалау», «балалардың қауіпті мінез-құлққа, жыныстық қатынасқа қатысты осалдығын бағалау». «Қазақстан мектептеріндегі балаларға қатысты зорлық-зомбылықты бағалау». Зерттеу нәтижелері бойынша ұлттық заңнаманы жетілдіру және кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылықтың алдын алу саласында практикалық шаралар қабылдау бойынша ұсынымдар әзірленді.

2. БҰҰ Балалар Қоры (ЮНИСЕФ). 2013-2017 жылдары ЮНИСЕФ мектеп қызметкерлерін қорқыту-ды анықтауға және барлық оқушылардың қалаулы мінез-құлқын бекітуге үйретуді көздейтін мектеп-тердегі зорлық-зомбылықтың алдын алу бағдарламасын басқарды. Әзірленген әдістеме Шығыс Қазақстан, Қызылорда және Маңғыстау облыстарының мектептерінде сыналды және тиімділігін көрсетті. Енді Ұлттық білім академиясының қолдауымен ол білім беру жүйесінің стандарттары мен құзыреттеріне енгізілетін болады.

3. Verum Foundation қоғамдық қоры. Қор қызметкерлері 2016 жылдан бастап Алматы және Маңғыстау облыстарында өмірлік қиын жағдайға тап болған суицидтік балалармен жұмыс істеді, зорлық - зомбылықтан аман қалды-яғни 5-11 сыныптардың жоғары тәуекел аймағындағы балалар. Алайда қор жұмысымен оқушылар мен кіші буын қамтылған. Түрлі әлеуметтік жобаларда қор өкілдері 560 балаға өздерінің авторлық "Genesis Экспресс-психотерапевтік тәсілі психологиялық проблемалардың барлық түрлерін шешу үшін" бойынша психотерапевтік интервенция жүргізді. Жалпы Қор 1500-ден астам баланы қамтыды.

4. "Мектеп жасындағы балалардың денсаулыққа қатысты мінез-құлқы" -health behaviour in school-aged children (HBSC) бойынша ұлттық қоғамдық денсаулық сақтау орталығының (ҚР ДСМ ҰҒО) зерттеуі. 2018 жылы қазақстандық мектеп оқушылары арасында сауалнама жүргізілді. Зерттеу барысында оқушылардан қорқытуға/кибербуллингке қаншалықты жиі қатысқаны немесе соңғы екі айда мектепте оның құрбаны болғаны туралы сұрақтарға жауап беруді сұрады.

Айта кету керек, бұл тізімді әртүрлі агенттіктер мен үкіметтік емес ұйымдар жүргізген бірқатар шағын зерттеулермен толықтыруға болады, бірақ олар алған деректерді өкіл деп санауға болмайды.

Бүгінгі таңда мемлекеттік және жеке мекемелердің барлық аталған түрлерін қоса алғанда, Қазақстан-ның білім беру мекемелерінде буллинг тәуекелдерін картаға түсіру бірінші кезектегі міндет болып та-былады. Картаға түсіру шеңберінде зорлық-зомбылық, буллинг фактілерінің статистикасына; жасөспірім-дердің өмірін сипаттайтын барлық факторларды ескере отырып, ден қою және алдын алу шараларының жүйесіне; олардың осы мекемелердегі зорлық-зомбылықтан және қорқытудан қорғауға қол жеткізуіне мониторинг жүргізілуі тиіс.

Соның салдарынан Қазақстанда мектептерде қорқытуға қарсы күрес жөніндегі мемлекеттік бағдарлама әлі жоқ. Мұндай бағдарламаларды енгізу бойынша бірқатар ұсыныстар бар, бірақ олар әлі де бірыңғай стандарт ретінде қабылданбайды. Мектептерде мұндай бағдарламаларды жүзеге асыру үшін ресурстар жетіспейтіні де айтылады. Бірақ, танымал пікірге қарамастан, сіз мектеп психологтарының штатын көбейтпеуіңіз керек (бірақ бұл да қажет), ең алдымен мектеп әкімшілігі мен мұғалімдердің біліктілігін арттыру - оларды заманауи әдістерге үйрету.

Ғылыми және әдістемелік әдебиеттердің тапшылығы, елеулі шығындар (ЕЖМ білім беру институты-ның деректері бойынша ОВР норвегиялық әдістемесі бойынша бір мұғалімді даярлау американдық 3,9 мың, ал американдық positive Action бойынша 9 9,8 мың тұрады) күрделі проблема болып

табылады. Сондай-ақ, оқытылатын қызметкерлердің, мұғалімдердің жоғары жүктемеге және мектептегі мұғалімнің міндет-тері туралы стереотиптерге сілтеме жасай отырып, теріс рөлі мен қарсылығы ойнайды.

Бүгінгі таңда мектеп тек білім беру провайдеріне айналды, ал бұрын ол білім беру қызметін де атқарды. Көптеген мұғалімдер сыныптағы ортаны және балалар арасындағы қарым-қатынас сипатын басқару-ды өз міндеттерінен алып тастайды. Бұл оқушылардың психологиялық жағдайына теріс әсер етеді, мектеп ұжымдарындағы агрессияны арттырады [5].

Жасөспірімдер ортасында буллинг мәселесі көптеген жылдар бойы өзектілігін жоғалтқан жоқ. Түрлі зерттеулердің нәтижелері бойынша студенттердің үштен бір бөлігі жоғары оқу орнында үнемі немесе кейде зорлық-зомбылыққа тап болады. Тәжірибе көрсеткендей, зорлық-зомбылықтың бұл түрлері, ең алдымен, ауызша сипатта болады: айқайлау, ар-намыс пен қадір-қасиетті қорлайтын әзілдер. Сонымен бірге қазіргі жасөспірімдердің төрттен бір бөлігі физикалық зорлық-зомбылыққа тап болады. Зорлық-зомбылық бұрыннан мәселелерді шешудің ең көне және көп таралған әдісі болып саналды, қажетті нәтижеге жетуде көп ұзақтық қажет етіледі.

«Қорқыту» термині ғылыми әдебиетте өткен ғасырдың 90-шы жылдарының басында ғана пайда болды және алғаш рет швед дәрігері «моббинг» терминін бірінші рет қолданған. Бір адамды адамдар тобының жүйелі түрде қорлауын белгілеу үшін қолданылған. Жасөспірімдік ортадағы жасөспірімдердің топтық мінез-құлқы туралы зерттеулер жүргізген Гейнеман (2008), өрескел және катал түрлерінің көрінісін белгілеген.

Кибербуллингтен қорғанудың келесі жолдарын бөліп көрсетуге болады:

1. Кибербуллингті зерттеу. Білім-күш! Қалай әрекет ететіні туралы мүмкіндігінше көбірек білу керек. Айналамыздағы адамдардың ескерту мінез құлқына назар аударыңыз. Біз неғұрлым көп білсек, алдын алу үшін соғұрлым жақсы дайындаламыз.

2. Құпиялылық параметрлерін тексеріңіз. Адамдар әдетте әлеуметтік медиа аккаунттарын «көпшілікке» қалдырады. Алайда, қоғамдық аккаунттар бұзақылар үшін оңай нысана болып табылады. Бақылауды сақтау үшін сіздің мазмұныңызды көретін адамдар өз мазмұнын құпия ұстауы керек. Сонымен қатар, жариялаудан және өзіңіздікін айтудан аулақ болыңыз.

3. Айыптаушы фотосуреттерден аулақ болыңыз. Сексуалды суреттер мен мәтіндер көбінесе сүйікті құрал ретінде қызмет етеді. Егер жыныстық мазмұн кибербулиганның қолына түссе, олар әдетте оны көпшілікке таратудан немесе оны пайдалану үшін пайдаланудан тартынбайды. Мысалы, кибербуллер әйел өзін мейірімді бала ретінде көрсете алады.

5. Қоғамдық құрылғыларда әлеуметтік желілерден шығудан ұмытпаңыз. Егер адам компьютерді көпшілік кітапханада немесе басқа біреудің планшетінде қолданса, ол өзінің барлық есептік жазбаларынан шыққанын бірнеше рет тексеруі керек. Егер есептік жазба жүйеде жалпыға қол жетімді құрылғыда қалса, бұзақылар есептік жазбадағы бетті бұғаттап, сол адам болып көрінуі мүмкін.

6. Қажет болса, жақын адамдарыңызбен сөйлесіңіз. Өте аз адамдар біреуге оларды қорлау туралы айтады. Көбінесе кибер бұзақылар өздеріне қарсы айыптау материалдарын сақтайды

7. Өзіңізді интернеттен іздеңіз. Бұл анда-санда пайдалы болуы мүмкін, ақпараттан өзіңізді іздеңіз.

9. Интернетте қорланған адамдарға қолдау көрсету. Басқалардың мүмкіндіктерін кеңейту күш береді. Егер сіз көрсеңіз немесе біреудің кибербуллингке ұшырағанын естіп, араласып, хабарлау керек жәбірленушіге сіз оның жағында екеніңізді ескертіңіз. Жәбірленушілерге мүмкіндігінше тезірек хабарлауға көмектесу керек.

10. Кибербуллинг ешқашан сіздің кінәңіз емес екенін есте сақтаңыз [6].

Кез-келген мемлекеттегі балалардың құқықтары туралы мәселеге деген көзқарас біздің елде қандай мектеп бар екенін анықтайды: ескірген бе немесе өркениетті, болашаққа ұмтылған, сапалы мектептер ме!?

Бүгінгі таңда білім беру жүйесінде және қоғамға қатысты оң өзгерістер болып жатқанын бәріміз жақсы білеміз. Алайда, олардың аясында, өкінішке орай, мектепте баланың құқықтары мен бостандықтары толық жүзеге асырылмаған, атап айтқанда тіпті бұзылған жағдайлар байқалады.

Қазіргі оқушы да, қазіргі мұғалім де иығына көтеруге мәжбүр болған шамадан тыс жүктеме, ересектердің балалармен қарым-қатынасындағы негізсіз авторитаризмі, соның ішінде оқу процесінде, отбасының әлеуметтік институт ретінде мектептен алшақтауы, ересектер мен балалардың құқықтық мәдениетінің төмен деңгейі, мектептегі жайлылық пен қорғаныш сезімін жоғалта бастағандай.

Баланың құқықтарын сақтау мәселесі жалпы қазақ мектебін жетілдіру, оның әлемдік білім беру кеңістігінде бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін ғана емес, сонымен бірге Қазақстанда азаматтық қоғам-ның қалыптасуы үшін де маңызды.

Мемлекеттегі балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғаудағы маңызды нұсқаулар Бала құқықтары декларациясының (1959) және БҰҰ-ның Бала құқықтары туралы Конвенциясының (1989) негізгі ережелері болды. Дәл осы халықаралық құжаттар ересектер мен балалар арасындағы қарым-қатынастың жаңа этикасын құруды жариялады. Қазіргі уақытта әлемнің 150-ден астам елі Бала құқықтары туралы конвенцияны ратификациялады; Біздің қоғам баланы өзінің заңды құқықтарына ие тәуелсіз тұлға ретінде тануға енді ғана жақындай бастады.

Мұғалімнің өзін балалар құқығын қорғаушы ретінде сезінбеуінің тағы бір себебі оның кәсіби мәртебесіне байланысты. Бүгінгі таңда мұғалімнің функциялары мүлдем өзгерді. Белсенді және интерактивті әдістерді, интернетті қолдана отырып, оқу процесін басқаша құру қажет. Сонымен қатар, құқықтық кеңіс-тіктен тыс қалыптасқан мұғалімдердің көпшілігінде өмірлік құндылықтардың қалыптасқан стереотипі әрқашан өз қамқорлығындағы адамдардың құқықтық хабардарлығын оң қабылдауға мүмкіндік бермейді. Көбінесе мұғалімдер балалардың құқықтарын бұзады, педагогикалық озбырлық танытады, бұл туралы мүлдем ойланбайды.

Сонымен, мұғалімнің мектепте баланың құқықтарын жүзеге асыруға дайын болмауының тағы бір себебі - педагогикалық университеттердің тәжірибесінде құқықтық тәрбие мен оқытуға жеткіліксіз көңіл бөлу.

ЖОО оқытылатын «Құқық негіздері» пәні барлық педагогикалық мамандықтарда қарастырылмаған және осы пән силлабустарында арнайы «Бала құқықтары», «Бала құқықтары туралы Конвенция», «Адам құқықтарын қорғау тетіктері» және т.б. сияқты ұғымдарды зерделеуді көздемейді. Осыған байланысты өте маңызды сұрақ туындайды: болашақ мұғалімді мектепке келгенде баланың құқықтарын қалай қамтамасыз ету және қалай қорғау керектігін білетіндей етіп қалай дайындау керек?

Барлық мұғалімдерді бірқатар факторларға байланысты бала құқықтарын зерттеу қажеттілігі айқын.

Бүкіл білім беру жүйесін жаңғыртумен байланысты инновациялық процестер педагогтердің кәсіби қызметіне ерекше талаптар қояды. Жаңа мыңжылдық қоғамына арнайы білім мен дағдыларды меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар қадір-қасиет, тектілік, балаларға деген сүйіспеншілік, белсенді азаматтық ұстаным сияқты белгілі бір жеке қасиеттерге ие, сонымен қатар құқықтың әртүрлі салаларынан білімі бар мұғалім қажет. Мұғалім оларды іс жүзінде қолдана білуі, өз құқықтарын пайдалана білуі, оқушылар арасында құқық бұзушылықтың алдын алу бойынша жұмыс жүргізе білуі тиіс. Осылайша, болашақ мұғалімнің құқықтық мәдениеті оның кәсіби дайындығының ажырамас компонентіне айналады.

Болашақ мұғалімнің міндеті - әр баланың табысты дамуына ықпал ететін қолайлы моральдық-құқықтық кеңістік құратындай етіп мектепте тәрбие мен оқыту процесін ұйымдастыруды үйрену. Мектептің құқықтық кеңістігі «демократиялық өмір салтын құру» деп түсініледі, ол қазіргі заманғы азаматтық қоғамның қолданыстағы моделі болып табылады, мұнда әркімнің өз ақыл-ойы бойынша әрекет ету еркіндігі қоғамның басқа мүшелерінің ортақ өмір ережелері жалпы келісім бойынша белгіленетін сияқты әрекет ету еркіндігімен ғана шектеледі.

Мектептің құқықтық кеңістігін қалыптастырудың маңызды құрамдас бөлігі білім беру процесіне барлық қатысушылардың құқықтары мен бостандықтарын іске асыру болып табылады.

Оқушы мен мұғалімнің өзара құқықтары мен міндеттері педагогикалық мәдениеттің демократиялық типіне тән белгілердің бірі болып табылады. Мұғалім оқушының құқықтары мен бостандықтарын сақтауға, оның өмірі мен денсаулығын қорғауды қамтамасыз етуге, баланың жеке басын, пікір мен сенім білдіру құқығын құрметтеуге, адамның қадір-қасиетін құрметтеу негізінде тәртіпті сақтауға міндетті. Ол оқушыларға оқыту және тәрбиелеу әсерін жүзеге асыруға құқылы, бірақ қолданыстағы Балалар мүддесін көздейтін мемлекеттік саясатты қамтитын, Қазақстан Республикасындағы Бала құқықтары туралы Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы N 345 Заңы [7] бала құқығын қорғайтын негізгі нормада белгіленген шеңберде жүзеге асыра алады. Оқушы өз тарапынан педагогикалық озбырлықтан қорғау үшін заңнамалық тетіктерді пайдалануға құқылы. Оқушы толық қабілеттілікке ие емес, сондықтан өзінің заңсыз әрекеттері үшін толық жауап

бермейді, сондықтан, әдетте, мектеп бітіргенге дейін білім беру жүйесінде баланың құқықтарын қорғаудың кепілі мұғалім болуы керек.

11 жастан 15 жасқа дейінгі әрбір бесінші қазақстандық жасөспірім жәбірленушіге айналады немесе қорқытуға (қорқытуға) қатысушы. Мұндай деректер «Мінез-құлық» бойынша ұлттық қоғамдық денсаулық сақтау орталығы мектеп жасындағы балалардың денсаулығына қатысты зерттеуде келтірілген - Health Behaviour in Schoolaged Children (HBSC) [8].

Сонымен, педагогикалық университет түлектерінің көпшілігі мектепте, лицейде, гимназияда пән мұғалімдері ғана емес, сонымен қатар сынып жетекшілері болғандықтан, олар ата-аналарға баланың құқықтарын сақтау және қорғау ісінде білім беру жұмыстарын жүргізуге мәжбүр болады.

Осылайша, болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындығының ерекшелігі мектепте баланың құқықтарын іске асыру шарттарын нақты түсіну, қазіргі әлемдегі бала мен мұғалімнің мәртебесін анықтайтын халықаралық нормативтік актілерді білу, сондай-ақ қазіргі мектеп жағдайында баланың құқықтарын қорғау және қамтамасыз ету жөніндегі іс-әрекеттің дағдылары мен технологияларын игеру болуы керек.

Қазақстан Республикасының Конституциясында «Адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды: ешкім-ді азаптауға, зорлық-зомбылыққа, басқа да қатыгездікке немесе адамның қадір-қасиетін қорлауға немесе жазалауға болмайды» деп жарияланады [9].

АҚШ-та ғылыми зерттеулердің нәтижесі көрсеткендей ауруларын бақылау және алдын алу орталығының анықтауына сәйкес, буллинг – бұл кез келген жағымсыз агрессивті мінез-құлық, бұл агрессивті тұлға мен құрбан арасындағы дисбаланс орнатады, бірнеше рет қайталанатын және зиян келтіреді немесе физикалық, психологиялық, әлеуметтік, білім беру сипатындағы дистресс жасайды. Буллинг әрдайым белгілі бір әлеуметтік контексте орын алады, оны сол қоғамда не кешіреді, немесе ол болашақта қайталануы мүмкін [10].

Алайда, бүгінгі күнге дейін кәмелетке толмағандар арасында буллинг, кибербуллинг және суицид фактілерін ұлғайтудың күрделі жағдайына қарамастан, Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасында аталған әрекет үшін жауаптылық көзделмеген.

ҚР Қылмыстық кодексінде қылмыстық жауаптылықтың жалпы жасын - 16 жасты көздейді [11]. Осы баптың екінші бөлігінде 14 жасқа толған адамдар қылмыстық жауапкершілікке тартылатын қылмыстық құқық бұзушылықтар келтірілген. Мәселен, 14 жастағы азаматты кісі өлтіру, адам ұрлау, қарақшылық, терроризм актісі, вандализм, ауырлататын мән-жайлардағы бұзақылық туралы көрінеу жалған хабарлама жасағаны үшін жауапқа тартуға болады. Жекелеген құқық бұзушылықтар үшін қылмыстық жауапкершілікке тарту жасының төмендеуі 14 жасында адамның әрекеттің заңсыз сипаты мен оның салдарын толық біле алатындығына байланысты.

Тәжірибе көрсеткендей, елдің білім беру мекемелерінде қорлау жағдайлары тіркелмеген және байқалмай қалады. Ерекше қатыгездік нысандарын қолдана отырып, резонанстық жағдайлар ғана кеңінен жарияланады, бірақ, әдетте, оқу орындарының әкімшілігі қорлауды тоқтату және одан әрі болдырмау үшін тиісті шаралар қабылдамайды. Қорқытуға қатысқан балалармен мұғалімдер не болғанын талқы-лауға, жанжалдасушы тараптарды татуластыруға тырысады, құқық бұзушыға тәртіптік шаралар қолданылады, ал жәбірленуші әлеуметтік мұғалімге немесе психологқа жіберіледі. Сонымен қатар, басшылар, мұғалімдер мен психологтар әрдайым қорлауға қатысушыларға тиімді көмек көрсету дағдыларын игере бермейді.

Қорытынды. Жоғарыда келтірілгендер бойынша қорытынды жасайтын болсақ, мемлекет бойынша буллинг өте кең таралған және оның көптеген қатысушылары бір уақытта буллингтің құрбандары және агрессорлары болады. Қазіргі қоғамның дамуын, буллингтің қатысушыларының психоәлеуметтік ерекшеліктерін ескеретін болсақ, агрессорлар буллинг құрбандарының жеке тұлға ретінде қалыптасуы үшін өте жағымсыз жағдайлардың қалыптасуын болжауға болады. Буллингтің барлық түрлерін анықтап, қарастыру өте маңызды. Оның кез келген формасы – мазақ ету, балағаттау, бөлектеу бұлардың барлығы жасөспірімдік ортада қалыпты жағдай ретінде саналмауы қажет.

Дегенмен, осы жағдайға тап болғандардың көпшілігі мұндай жағдайларды жасөспірімдік ортаға тән дегенқате пікірлерді ұстанады. Осыған байланысты, ата-аналар мен мұғалімдерге белгілі бір жағдайға реакция емес, мінез-құлықтың тұрақты құраушылары екендігін және оның жасөспірім дамуына айтар-лықтай кері әсер ететіндігін түсіндіру керек.

Қорыта келгенде, қазіргі уақытта зерттеушілерде қазақстандық жасөспірімдік ортада буллинг туралы мәліметтерді жинауға, яғни зорлық-зомбылық, агрессия сияқты эмоциялық және этикалық күрделі тақырыптарға сұрақтар қоюға әрдайым мүмкіндік бермейді. Зерттеу процесін ұйымдастыру және жиналған деректердің сапасы мұғалімдер мен мектептер басшылығының қолдауына, жасөспірімдер мен олардың ата-аналары тарапынан орналасуына және маңызды қарым-қатынасына байланысты. Буллинг туралы ақпарат жинау қатысушылар үшін жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін деген қауіптілік – бұл ғылыми және педагогикалық қоғамдастықтардың бірлескен күш-жігерімен шешетін маңызды мәселе. Буллинг туралы ғылыми білімді дамыту үшін мұғалімдер, жасөспірімдер мен олардың ата-аналары тарапынан зерттеушілерге деген сенім, сондай-ақ зерттеушілердің материалдарды жинау және жариялау кезінде этикалық қағидаларды қатаң сақтауы қажет. Біздің көзқарасымызша, осы кезеңде жасөспірімдік ортада агрессивті мінез-құлықты зерттеушілердің алдында, сондай-ақ білім беру процесінің барлық қатысушыларының алдында тұрған ең маңызды міндет пікірталастың жалпы өрісін қалыптастыру, жасөспірімдер ортасындағы зорлық-зомбылыққа байланысты мәселелер ашық және конструктивті талқылануы мүмкін ортақ мақсатты іздеу болып табылады.

Білім беру орталарында буллингтің құрбандарына ерекше назар аудару керек. Қазіргі таңда қала мектептерінде оқытылатын «Құқық негіздері», «Адам.Қоғам.Құқық» пәндеріне арналып дайындалған оқулықтардағы мәліметтер ескірген. Құқықтың әр саласы бойынша заңға енгізіліп жатқан өзгерістер мен толықтырулар көз ілестірмеген заманда, ескі мәліметтермен жазылған пән оқулықтарын сабақта пайдалану, бала құқықтарының қорғалуын айтпағанда, оқушының құқықтық білім деңгейінің, екі-үш жылға артта қалуды білдіреді. Бала құқықтарының қорғалуының алғы шарттары - біріншеден, баланың өзін құқықты сауатты етуіміз керек, неге десеніз, құқықтарының қорғалмай жатқанын құқықтық сауатты адам ғана сезіне алады. Сондықтан 6-сыныптан 11-сыныпқа дейінгі аралықта «Құқық негіздері» пәнін міндетті пән ретінде енгізіп, арнайы осы білім бағдарламасымен білім алған мамандарды, тәжірибелі заңгерлерді жұмыста тарту керек. Сонда ғана құқықтық нигилизмге жол берілмей болашақ ұрпақтың қоғамдағы құқықтары мен міндеттері қорғалып, тең дәрежеде жүзеге асырылу мүмкіндігі туады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 19 қаңтардағы № 780 Балалар жылын жариялау туралы Жарлығы, <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200000780/links>
2. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378061_rus
3. Bergmann M.C., Baier D. Prevalence and correlates of cyberbullying perpetration. Findings from a German representative student survey // Journ. Environ. Res. Public Health. – 2018. – Vol. 15(2). – E274.
4. Қазақстанда кәмелетке толмағандар арасындағы суицид саны бір жылда 15% өсті https://forbes.kz/process/kolichestvo_suitsidov_sredi_nesovershennoletnih_v_kazahstane_vyiro slo za god na 15/
5. Большинство казахстанских детей сталкиваются со школьным насилием <https://mk.kz/social/2020/11/13/bolshinstvo-kazahstanskikh-detey-stalkivayutsya-so-shkolnym-nasilie m.html>
6. Буллинг в Казахстане: каждый пятый подросток становится жертвой Спецпроект «Стоп! Буллинг» <https://manshuq.com/life-bullying-victim-09-2021#>:
7. Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы N 345 Заңы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000345>
8. Республиканский деловой еженедельник для экономически активного населения Казахстана «Курсив» // Электронный ресурс. - Режим доступа: <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2020-01/pochtikazhduy-pyatyy-kazahstanskiy-podrostok-stanovitsya-zhertvoy-travli>
9. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз (2022.19.09. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029&pos=5;-106#pos=5;-106
10. Arseneault I., Bowes I., Shakoor S. Bullying victimization in youths and mental health problems: “Much ado about nothing”? // Psychological Medicine. – 2010. – Vol. 40. – No 5. – P. 717-729

11. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ.
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

References:

1. Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniñ 2022 jylǵy 19 qañtardaǵy № 780 Balalar jylyn jarialau turaly Jarlyǵy, <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200000780/links>
2. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378061_rus
3. Bergmann M.C., Baier D. Prevalence and correlates of cyberbullying perpetration. Findings from a German representative student survey // *Journ. Environ. Res. Public Health.* – 2018. – Vol. 15(2). – E274.
4. Qazaqstanda kámeletke tolmaǵandar arasyndaǵy suisid sany bir jylda 15% ósti https://forbes.kz/process/kolichestvo_suitsidov_sredi_nesovershennoletnih_v_kazahstane_vyiroslo_za_god_na_15/
5. Bólshinstvo kazahstanskikh detei stalkivaiutsä so školnym nasiliem <https://mk.kz/social/2020/11/13/bolshinstvo-kazahstanskikh-detey-stalkivayutsya-so-shkolnym-nasiliem.html>
6. Bulliñ v Kazahstane: kajdyi pätyi podrostok stanovitsä jertvoi Spesproekt «Stop! Bulliñ» <https://manshuq.com/life-bullying-victim-09-2021#>:
7. Qazaqstan Respublikasyndaǵy balanyñ qūyqtary turaly Qazaqstan Respublikasynyñ 2002 jylǵy 8 tamyzdaǵy N 345 Zañy. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000345_
8. Respublikanski delovoi ejenedelnik dlä ekonomicheski aktivnogo naselenia Kazahstana «Kursiv» // *Elektronnyi resurs.* - Rejim dostupa: <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2020-01/pochtikazhdyy-pyatyy-kazahstanskiy-podrostok-standovitsya-zhertvoy-travli>
9. Qazaqstan Respublikasynyñ Konstitusiasy 1995 jylǵy 30 tamyz (2022.19.09. berilgen ózgerister men tolyqtırylarymen) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029&pos=5;-106#pos=5;-106
10. Arseneault I., Bowes I., Shakoor S. Bullying victimization in youths and mental health problems: “Much ado about nothing”? // *Psychological Medicine.* – 2010. – Vol. 40. – No 5. – P. 717-729
11. Qazaqstan Respublikasynyñ Kodeksı 2014 jylǵy 3 şildedeǵı № 226-V QRZ.
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>